

17. Вся Украина на 1926/27 год : в 5 ч. : адрес.-справоч. кн. Харьков : Укр. экономист, 1926. 438 с.
18. Янюк Д. Снабжение частного розничника // Бюллетень Винниц. товар. биржи. 1925. 23 апр.
19. Що сказала міськрада про її діяльність // Черв. край. 1925. 3 берез.
20. Г-р Г. Частная торговля на Подолии // Бюллетень Винниц. товар. биржи. 1925. 11 июня.
21. ДАВіО. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 102.
22. Матеріали до відчиту про діяльність Вінницької міської ради VIII-го скликання з жовтня 1928 р. до жовтня 1930 р. Вінниця, 1930. 61 с.
23. ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 81.

Наталка Жмуд

«СВІЙ-ЧУЖИЙ» ЯК МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО КОНЦЕПТУ ВОРОГА

У статті увагу зосереджено на формуванні радянського концепту ворога. Розглянуто основні механізми моделювання образу ворога: від конструювання бінарної парадигми «свій-чужий» до демонізації «чужого» як потенційного ворога. Акцентується на ролі радянської системи у процесі міфотворення щодо стереотипного негативного сприйняття як зовнішнього, так і внутрішнього ворога.

Ключові слова: «свій», «чужий», ворог, радянська ідеологія, радянська ідентичність.

У сучасному науковому дискурсі актуальним залишається вивчення радянського минулого, яке й до сьогодні відкрито чи завуальовано проявляється у різних сферах життєдіяльності. Це пов'язано з тим, що соціалізація більшої частини дорослого населення сучасної України відбулась саме у радянський час. А ностальгійний інтерес пострадянського покоління свідчить про «живучість» радянської спадщини.

Соціологічні опитування демонструють досить складну трансформацію радянської ідентичності українців, що демонструє досить міцні світоглядно-поведінкові патерни у дихотомічній парадигмі «свій/чужий». Саме її полярність посилює амбівалентні настрої в суспільстві, часто позбавляє альтернативи, що й призводить до перетворення «іншого» у «ворога».

Образ «ворога» завжди у різних культурах був органічною складовою суспільного розуміння світу. Але у радянський період його формування відбувалося крізь ідеологічну парадигму, за систематичної агітації та пропаганди. Тому важливо увиразнювати саме природу та механізми конструювання радянського концепту «ворога» та деконструктивні наслідки для сучасного суспільства.

Ця тема тривалий час залишалася на маргінесі історичних наукових досліджень навіть у пострадянський час. Така дослідницька позиція пояснюється

тривалою позитивною оцінкою пропаганди як інструментарію та гальмувала пошук її прихованих цілей, а відтак аналіз її можливих негативних наслідків [1].

Для підтримки становлення нової радянської людини, росту її громадянської активності в ім'я партії обов'язковою умовою була наявність антипода, тобто ворога : «Ворог завжди позначає індивідуальне, окремішне, автономне, те, що резонує в контексті загалу, а тому, звісно, мусить бути нівельоване як «інше», як те, що руйнує тотальну монолітну картину світу» [2]. Така безкомпромісна біполярна схема світу призводила до стирання різноманітності соціуму і його обезличення. «Іншому» як такому, що має право бути, просто не залишалося місця. Людина з альтернативним сценарієм перетворювалася на «чужого», що автоматично ставав ворогом. А «свої» розумілися як єдиний колектив із єдино правильними морально-ціннісними категоріями – добром/злом, правдою/неправдою тощо.

Базовим радянським політичним міфом став міф про СРСР як «велику сім'ю». Він руйнував традиційну систему цінностей, девальгував сімейні ролі та пропонував радянській людині нову парадигму відносин з утвердженням образу лідера, «мудрого батька», «старшого брата» чи «наставника», який «єдиний спроможний захистити від ворога». Конструкт «брат-товариш» стає часто соціально «комфортнішим» за «рідного брата». Звідси вважаються «нормальними» доноси дітей/батьків на власних батьків/дітей як ворогів радянської системи та їх зречення [3]. Таким позитивним уособленням «зрадника» стає піонер-герой Павлик Морозов.

Культивування топосу ворога як безкінечної загрози посилювало глорифікаційну стилістику, що уможливило гіперболізуватися культу героя. Без ворога герой би не був героєм, тому цей образ став найбільш стійким образом радянської риторики, визначав її внутрішній баланс: «Соцреалізм як глобальний стиль базувався на тотальності архаїчного мислення з його універсальною бінарністю, де структурування реальності будувалося за принципом опозиції: свої – чужі, вороги – друзі, людина – колектив, пропаганда – контрпропаганда та ін.» [4].

Тобто розвиток СРСР можна розглядати як перманентну боротьбу з «ворогом», що й було ключовим фактором формування радянської ідентичності. Йдеться про кілька цілеспрямованих стратегій. Зокрема, про чітку класифікацію ворогів: «зовнішніх»/«внутрішніх», «прихованих»/«відкритих», «особистих»/«колективних».

Варто зазначити, що кожен період радянської епохи залежно від історично-культурних та політичних контекстів, зазвичай, у переломні моменти породжував нові типи ворогів. Наприклад, «шпигуни», «шкідники», «троцькісти», «непмани», «петлюрівці», «націоналісти», «священики» (20-30-і рр. XX ст.); на початку 30-х років з'являється особливий тип ворога – «вороги народу», до когорта яких зараховували й «колишні свої»; «куркулі», «інтелігенти»; «фашисти», «окупанти», «зрадники», «поліцаї», «полонені», «дезертири» (40-і рр. XX ст.); «низькопоклонники перед Заходом», космополіти (пізній сталінізм); «антипартійні угруповання», міщани, сектанти, стиляги, націоналісти, дисиденти тощо (друга половина XX ст.) [5].

Підставою називатися «ворогом» часто ставала етнічна ознака. Так, в різні періоди навіть цілі народи, що входили до Радянського Союзу, перетворювалися на колаборантів, західних посіпак чи націоналістів. До таких завжди з нижчим чи

вищим градусом «чужості» належали й українці. Прикладом перманентного «чужого»/«ворога» були євреї як «буржуазно-реакційний клас». Причинами цього були причетність їх до дисидентського руху і боротьба за право на еміграцію з Радянського Союзу. Антисемітизм як прихована радянська політика були реакцією радянської системи на зовнішню політику. Зокрема, на активізацію сіонізму як націоналістичного руху за воз'єднання єврейського народу та створення власної держави. Чи в період «холодної війни» протистояння СРСР із США, які лобіювали права євреїв та відкрито підтримували світовий сіоністський рух.

Внутрішніми ворогами завжди були ті, хто ганьбив високе ім'я простої працюючої радянської людини – «кар'єристи», «п'яниці», «нероби», «хулігани», «шахраї». Їх ділили на два типи: 1) переконаний противник усього радянського; 2) людина, що «помиляється», яку використовують представники першої форми. Про деяких із них промовисто звучить фраза вустами управдома у радянському художньому фільмі «Діамантова рука»: «Наши люди в булочную не такси не ездят».

Ворог обов'язково демонізувався шляхом приписування стандартного набору негативних характеристик: бридкий, огидний, часто з фізичними чи психічними вадами. Важливо було розставити такі акценти, щоби потенційні чи реальні вороги яскраво уособили сили зла і руйнування. У момент війни, політичних чи соціально-економічних криз радянська система міфологізувала «чужого», що набував гіпертрофованої форми, тому викликав підвищений рівень ненависті та прагнення людини до його знищення. Прийоми та засоби гіперболізації були різними (друковані засоби інформації, література, кінематограф тощо).

«Зовнішній ворог» як незмінний «буржуазний агресор» знаходився, зазвичай, поза державою. Навіть країни соцблоку (здавалося б, «свої») завжди були під прицілом недовіри та контролю. Наприклад, вторгнення військ СРСР та країн-сателітів, членів країн-членів Варшавського договору (окрім Соціалістичної Республіки Румунія) до Чехословацької Соціалістичної Республіки (Операція «Дунай», окупація Чехословаччини) (21 серпня – 11 вересня 1968) з метою припинення реформ Празької весни. За офіційною радянською версією – для ліквідації загрози виходу ЧССР з «соціалістичного табору» та військового союзу з СРСР.

Закрита радянська система була приречена на безперервне множення зовнішніх і внутрішніх ворогів. Радянський соціум за весь період свого існування постійно перебував у хронічно-параноїдальному стані. Адже образ «ворога» був перманентно-латентним, потенційним (кожен «свій» міг будь-коли стати «ворогом»), тому доноси ініціювалися та віталіся і виконували своєрідну роль «каналізування» страху і сублімації. Тавро «ворог» перетворювалось у позиттєве та часто «успадковувалось», що спричинило трамву кількох поколінь появою особливого типу – «діти ворогів народу».

Особливість більшовицько-тоталітарної стратегії поведінки з «чужим» /«ворогом» у порівнянні, зокрема, нацистською системою полягає не скільки в тому, щоби просто знищити, а витонченою жорстокістю та цинічністю змусити відмовитися від себе, своєї індивідуальності, «розчинити» й обезличити людину.

Як бачимо, образ «ворога» у радянську епоху стає базовою ідеологією масової свідомості та ключовим фактором формування ідентичності. Але

дискурси «свого/чужого» та «ворога» у світоглядно-поведінкових практиках залишаються й на пострадянському просторі. Вони проявляються в різних сферах життєдіяльності. В сім'ї ця риторика прочитується, зокрема, через травмованість та розірваність поколінь, відсутність інструментарію співпраці та потребу побачити і вирішувати проблеми психологічного характеру. В соціумі це простежується крізь патерналістськість як пострадянський «спадок»: очікування «сильної руки»; перенесення на «інших» ярлика «винного»/«чужого»/«ворога» як спроба перекласти особисту відповідальність тощо. Амбівалентність – це теж прямий наслідок біполярної системи світосприйняття, що передбачає взаємовиключні ідеї, цінності, рішення, нерішучість і невизначеність, які породжують пошук третього – «винного»/ «чужого» /«ворога».

Вважаємо, що все ж треба розмежовувати поняття «пострадянська людина» і ««хомо советікус» чи «совок» (пейоративний термін, що визначає людину з певними психологічними та суспільними установками, яка оцінює інших людей, явища та навколишній світ, користуючись незмінною системою міфів, принесеною із Радянського Союзу. У побуті терміном «совок» користуються як словом, що має зневажливий або, навіть, презирливий відтінок) [6]. Тоді як – «пострадянська людина» усвідомлює, що вона, певним чином, є носієм радянської спадщини та намагається боротися із деструктивними проявами радянської ідентичності.

Дискурси «свого/чужого» та «ворога» залишаються стратегічними при написанні навчальної літератури. Так, шкільні підручники з історії до сьогодні хибують єдиним образом «себе» як нації. Він представлений трьома версіями «історичної пам'яті»: 1) козакофільською (романтичною) візією минулого (Наддніпрянина й Лівобережжя); 2) минуле – боротьба братніх слов'янських народів за православну віру та соціальну справедливість (Південь та Схід); 3) культ героїв ОУН-УПА як борців за українську державність (Захід та Волинь) [7].

Натомість, образ «іншого» як «чужого» чи потенційного «ворога» представлений крізь призму «радянського» алгоритму формування «чужого»:

1) «Світ – це вічна боротьба експлуататорів та експлуатованих» (класовий принцип; оптика політичної та мілітарної історії): «Нам, народу, належить єдина правда, а все інше – неправильне й не має права на життя» (сучасний «трайбалізм» (від англ. Tribe – плем'я) – члени однієї групи вважають, що представники іншої наперед помиляються; 2) «Світ біполярний»: спрощено-примітивний погляд на соціум як однорідний організм (на противагу принципу «знизу вгору» – «згори вниз»); 3) «Уявлення про Україну як простір з безперервним – «колоніальним статусом», що породжує комплекс меншовартості та відчуття цивілізаційної та соціальної маргінальності українців; 4) Маніпулятивно-деструктивна теза «Україна – «багатоетнічна держава» [7]. Оскільки Україна – не поліетнічна, а моноетнічна нація (за міжнародною практикою визначення етнонаціонального складу населення: «у моноетнічній країні кількість представників однієї нації повинна становити не менше 67%, тобто 2/3 від усього населення»). Але при цьому, українська культура полікультурна як в сенсі етнічному та релігійно-конфесійному, так і в контексті стику східної та західної цивілізацій. А також важливо усвідомлювати, що Україна не є етноцентричною, бо це призводить до спрощено-зацикленого погляду на українство як на провінційні

етнос/націю/ культуру, гальмує формування політичної нації та дієвих соціально-політичних інститутів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Яковлев А. До питання образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі [Електронний ресурс] //Збірник статей. Нові сторінки історії Донбасу. № 25. Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2016. С. 191. Режим доступу: <https://jncid.donnu.edu.ua/article/view/5084>
2. Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту [Електронний ресурс] //Науковий вісник Ужгородського університету, 2016. С. 257. Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/36541/1/%D0%9E%D0%91%D0%A0%D0%90%D0%97%20%D0%92%D0%9E%D0%A0%D0%9E%D0%93%D0%90%20%D0%AF%D0%9A%20%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AE%D0%AE%D0%A7%D0%9E%D0%87.pdf>
3. Зрадника колгоспу зрікаються діти (Талалаївка, Чернігівщина) //Газета «Більшовицькі темпи». Грудень 1932 року.
4. Федорів У. Вказ. праця.
5. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. Авторский сборник [Електронний ресурс]. М.: Новое литературное обозрение, 2004. Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/gudkov1.htm>
6. Градский А. Слово «Совок» – ласкательное или оскорбительное? [Електронний ресурс] // Газета «Вечерний Минск». 14 Августа. 2000 г. Режим доступу: https://www.gradsky.com/publication/s00_21.shtml
7. Шкільна історія очима-істориків науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України [Електронний ресурс]. К.: Український інститут національної пам'яті, 2008. 121 с. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0007398>
8. Яковенко Н. Образ сусіда в наших підручниках з історії [Електронний ресурс] // Історична правда. 15 грудня 2010. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/research/4d08a8c9665cc/>